

АНАТОЛІЙ ПОДОЛЬСЬКИЙ: УКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА МАЄ ЗРОЗУМІТИ ВАЖЛИВІСТЬ ДОСЛІДЖЕНЬ ГОЛОКОСТУ І ВЗЯТИ НА СЕБЕ БІЛЬШУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ЗОКРЕМА ФІНАНСОВУ

- Якою є ситуація із дослідженнями Голокосту в Україні? Чи є урбаністичний контекст у цих дослідженнях? Наскільки продуктивною може бути спроба дослідити Голокост у розрізі міських студій? Чи наявний такий контекст у працях європейських і американських дослідників? І якими можуть бути напями досліджень Голокосту з погляду урбаністичних студій?

- Декілька слів про загальний стан і потім декілька слів про рамку Urban Studies. Загалом стан поліпшився, якщо ми порівняємо з початком ХХІ ст. Нашому центру вже незабаром 20 років. З'явилися фахові інституції, які займаються студіями з історії Голокосту досить ґрунтовно. Передовсім потрібно назвати Український центр вивчення історії Голокосту (УЦВІГ) у Києві та інститут «Ткума» у Дніпрі, Український католицький університет і Києво-Могилянську академію. Можемо назвати низку окремих дослідників. Тобто Holocaust Studies в Україні поступово набирають обертів. Долучилось нове покоління істориків, деякі з яких брали участь у конкурсі шкільних робіт, який постійно проводить УЦВІГ. Тепер вони мої колеги. Важливо, що вони не мають радянського досвіду. Вони досліджують предмет, дивляться із різних боків і не політизують, не інструменталізують цю тему.

Головна тенденція, яка проявилась завдяки цьому новому поколінню істориків, – розглядати долю євреїв України не відокремлено, а як частину історії Другої світової війни, в контексті окупаційного режиму та долі цивільного населення (ромів, військовополонених та інших груп населення, переслідуваних нацизмом). Бабин Яр – це українська історія, Бабини Яри – це українська історія. Стратегії виживання, взаємини в умовах німецької окупації, сталінський режим, антисемітизм в умовах сталінізму, українофобія сталінського режиму – це намагання поєднати проблематику, дивитись на долю єврейського населення як на частину української історії.

Ця тема більше не є забороненою, але і не є підтримуваною. Станом на сьогодні побачили світ близько 20 дисертаційних досліджень. Це непогано, але це краплина в морі. Також є корпус публікацій – монографії, збірки документів тощо. Наприклад, УЦВІГ від 2003 р. підготував понад 60 видань. Для інституції, де працюють п'ять–шість співробітників, – це чимало. Однак це не підтримували державні наукові та освітні інституції. Це діяль-

ність окремих учених і таких громадських організацій, як УЦВІГ, «Мнемоніка», «Нова доба» та інших. Є осередки інтелектуальні, які так чи так торкаються вивчення Голокосту. У Львові принаймні три можемо назвати – Український католицький університет, Центр міської історії Центрально-Східної Європи, музей «Територія Терору». Є також осередок у Харкові – Центр досліджень міжетнічних відносин Центрально-Східної Європи.

Згадаю краєзнавчі дослідження. Там є такі речі, яких немає в жодному архіві, бо це учні зі своїми вчителями пішли до респондентів, записали їх. І там є унікальні усні свідчення.

Більшість досліджень присвячено регіональним аспектам, зокрема міській історії. «Мнемоніка» у Рівному демонструє дуже класний кейс: вони поставили камені спотикання, вони говорять про мультикультурність міста. УЦВІГ випускає серію видань – «Бібліотеку спогадів про Голокост», частина з яких присвячена містам – Жовкві, Чорткову тощо. Є ще серія наукових брошур у рамках меморіального проекту «Захистимо пам'ять». І там Липовець, Бердичів... І, безумовно, такі регіональні центри, які я згадував на початку, впливають на розвиток міських студій.

Сегмент громадянського суспільства робить важливі речі. А без співпраці з державними інституціями цього ніколи не буде достатньо. Представники останніх ладні скористатись із успіхів неурядових організацій, однак це порочна практика. Наведу приклад: музей Анни Франк має 15 % фінансування від держави. Цього не має жодна інституція в Україні, яка займається проблематикою історії Голокосту. Ці 15 % демонструють, що Королівство Нідерландів розуміє важливість такого музею. А от Українська держава, шкода, але не розуміє.

- Ви зачепили питання публічної функції історика. На прикладі УЦВІГ ми бачимо, як можна змінити дискурс. Наскільки це вдається історикам? Приклад Бабиного Яру показує, що не дуже вдається.

- Ситуація навколо Бабиного Яру сьогодні складна. Є державна концепція меморіального простору і музею, вона є на сайті Інституту історії України НАН України. А цей «Меморіальний центр Голокосту Бабин Яр» (ВУНМС) – приватна дивна фундація, яка піариться за російські гроші, а по суті – це є ворожа, антиукраїнська, антиєврейська інституція. І це особливо небезпечно в умовах неоголошеної війни з боку РФ проти України. Це наслідок невігластва влади, нерозуміння того, що треба звертатись до експертів.

І це виклик публічності. Але, як казав Ярослав Грицак, чим більше я публічний, тим менше я історик. Є така думка, слухна певною мірою, але я вважаю, що публічність є дуже важливою. Ті речі, які досліджує УЦВІГ, ми і популяризуємо. І тільки тоді вони опиняються у публічному просторі. Ми діємо у співпраці з учителями. Але шляхом вивчення важкої теми окупації повертається пам'ять про минуле! Шкільні вчителі працюють із учнями, роблять виставки про єврейські громади після наших проектів, як от у Раві-Руській. У цьому місті є люди, які взагалі не уявляють, що колись там мешкали 10 тисяч євреїв (і це 60 % населення), –

тож до них повертається пам'ять. Завдяки учителям та освіті, від учнів до батьків, від учителів до громади – пам'ять повертається. Єврейське обличчя сіл і міст, яке зникло, – через Сталіна, Гітлера, повертається, як і пам'ять про міжкультурні взаємини.

- Які ще є цільові групи, окрім шкільних учителів?

- Безумовно, вчителі, студенти та аспіранти, молоді науковці також. Вони популяризують це у своїх наукових осередках. І, будемо відверті, ґрунтовніше вивчають джерела, ніж учителі. Хоча і серед останніх є приклади, коли вчитель виростає до академічного науковця.

- Приклад декомунізації показав, що важливо узгоджувати процеси змін та дії істориків. Чи є сенс робити учасницькі дослідження, зокрема щодо перейменувань вулиць тощо?

- Звісно, є сенс. Історик має комунікувати з громадою – це обов'язково. Якщо історик не комунікує, то це погано. Не можна закритись від суспільства. Тоді навіщо ця наука, якщо ми не можемо вплинути на суспільство? Особливо на наше суспільство, якому так важко, і особливо в цій темі, яку так легко інструменталізують і виривають із контексту. Тим паче зараз, коли так багато антиукраїнської пропаганди і коли тему україно-єврейських відносин використовують проти України. Ми маємо пояснювати контекст. І тут має бути постать історика, його наукова та освітня діяльність має бути публічною.

- Голокост і пам'ять про нього стають інструментом гібридної агресії?

- Так, це ж одна із дразливих тем Другої світової війни! Сама тема Другої світової нині під ударом. Усі ці кліше: українці – колаборанти, а Росія перемогла б сама... Усе це потрапляє в публічний простір, і якщо людина не знає контексту і не має критичного мислення, тоді в це легко повірити. А треба говорити про контекст (і багато), про рятування євреїв українцями, попри страшний ризик, про спільне протистояння радянському ладу в повоєнний час, про те, що і українці, і євреї були дисидентами. Це ті виграшні речі, про які потрібно розповідати, і якнайбільше.

- Не буде перебільшенням сказати, що вивчення і донесення цієї теми – це елемент національної безпеки?

- Так, у нинішній ситуації – безумовно. І мова не лише про Голокост, а й про український контекст Другої світової, адже Голокост є частиною цієї великої проблеми.

- До питання про публічність. Якою є ситуація з комеморативними практиками – подалі від Києва чи Львова? І як єврейські громади беруть у цьому участь, якщо беруть?

- Ще раз згадаю проєкт «Захистимо пам'ять» – дуже філософська назва. В цьому проєкті з боку України УЦВІГ є виконавцем, а реалізується він коштом МЗС Німеччини. Ми охопили п'ять областей України, постало 20 меморіалів. Учителі й учні із цих сіл і містечок бережуть пам'ятні знаки, там проходять акції.

Але що мені болить як українському історикові, громадянину України та єврею: де в цьому проєкті українські гроші? Де наша відповідальність? Чому це мають оплачувати німецькі платники податків? Розповіді українських учнів своїм батькам, дідусям

і бабусям про те, що вони дізнаються на наших семінарах, – за німецькі гроші. Так не має бути! В цьому має бути рівноправна частка української держави.

- Якою мірою традиційне етнічне пограниччя вплинуло на поведінку сусідів під час Голокосту? Які моделі поведінки у місцевого населення могла формувати ситуація етнічного пограниччя порівняно з урбанізованими та індустріалізованими теренами Європи? Чи можна радянську Україну хоча б частково відносити до цих урбанізованих теренів, враховуючи модернізаційні проекти, втілені на цих теренах у міжвоєнний період?

- Ми можемо казати про радянську урбанізацію – зокрема Київ, Харків, Запоріжжя. У 1940 році в Києві було 840 тисяч населення, із них євреїв – 227 тисяч. Майже 30 %! Більше ніж 200 тисяч в Одесі – 40 %, в Харкові – 150 тисяч, а це більше, ніж у Львові. Єврейське обличчя було потужним. Але яке воно було – інше, асимільоване, це були власне радянські люди. Євреї Львова не були асимільованими у бік поляків. Ці євреї вели єврейський спосіб життя, на відміну від євреїв Києва. 1920–1930-ті роки – це час закриття синагог, заборони іврити. Носіям влади було байдуже, яке у них походження. Вони носили форму і отримували соціальні привілеї. І намагались, щоб довести лояльність, ще більше переслідувати своїх одноплемінників. Вони відкинули свою ідентичність. І якщо у Львові була єврейська громада, то у Києві було єврейське населення. Є різниця!

Етнічне пограниччя... Знову маємо оці мультикультурні взаємини, українсько-польські взаємини. І, звісно, це більшою мірою стосується Східної Галичини, меншою мірою Волині, ще меншою мірою Центральної України, більшою мірою Буковини і Закарпаття. І там були такі сплетіння.

Видавництво «Дух і Літера» надрукувало спогади Яніни Гешелес «Очима 12-річної дівчинки». Вона дуже класно пише; у них була дивна доля, вони були асимільовані євреї. Хасиди напружено їх сприймали, бо вони польською розмовляли. Так, вони зберігали якісь традиції, але не були дуже ортодоксальними. Але для поляків вони не були своїми. І для євреїв, які вели традиційний спосіб життя, теж не були своїми. І українці в них також не бачили своїх.

Наприклад, моя особиста дискусія з Василем Расевичем стосується питання, як жили євреї та українці – разом чи поруч. Він каже, що жодного «разом» не було, це було поруч. Він спирається на досвід Східної Галичини, але це один із досвідів. Але були й інші!

У містечках Житомирщини, наприклад у Радомишлі, були змішані шлюби, – то це «разом» у прямому сенсі. В Радомишлі згадують, як євреї допомагали українцям у часи голоду. Або як єврейські чоловіки рятувались в одязі українських чоловіків, які загинули... Такі приклади – на користь «разом», а не «поруч».

Складно все із пам'яттю та етнічним пограниччям, але що робити! Стоїть у Києві у Бабиному Яру великий пам'ятник Олені Телізі і маленький – Тетяні Маркус. Гарзд, треба кількома мовами написати і там, і там, хто ці люди і що вони зробили. Маркус була

в диверсійній групі радянській, наслідком діяльності цього радянського підпілля були вибухи на Хрещатику і руйнування Успенського собору. А Теліга – представниця мельниківського крила ОУН, так, українська націоналістка, але що вони казали в 1941 році і як вони реагували на те, що було в Бабиному Яру? І потім їх також там стратили.

Я дуже радий, що в українській історіографії є різні підходи – ліберальні, неорадянські, націоналістичні тощо. На відміну від російської історіографії, де все давно зрозуміло. У нас є різні варіанти, і це чудово, можна дискутувати! Головне тут – не перейти межу, не принижувати опонента. І пам'ятати про наукову етику.

- Довгий час вважали, що економічні чинники поведінки місцевого населення під час Голокосту були радше супутнім наслідком геноцидної політики. Однак останні дослідження, присвячені як Західній Європі, так і Україні, засвідчують, що економічні мотиви набагато серйозніше вплинули на долю жертв. Чимало людей із сільської місцевості змогли переселитися до міст, зайнявши житло та заповнивши соціальні ніші, що виникли внаслідок убивства євреїв. Як цей чинник позначився на перебігу Голокосту в містах України?

- Був економічний фактор. До останньої дрібниці речі євреїв підраховували – їхні майно, нерухомість, особисті речі. Для цього ціла купа людей при штабах працювала. Головна ідея полягала в тому, щоб убити євреїв як носіїв культури, але при цьому не втратити нічого – аж до останнього гудзика. Однак не економічний фактор був причиною вбивства.

На побутовому рівні все контролювали ініціатори вбивств. Усюди до вбивств залучали місцевих і певним чином їх стимулювали. І весь економічний зиск контролювали нацисти, і вони про себе найперше згадували, коли йшлося про привласнення єврейського майна. Так, були запити до місцевої адміністрації, наприклад, я бачив документ із Костополя за 1942 рік, після убивств місцевих євреїв: мовляв, іде зима, дайте мені теплий одяг, що жидам належав, чи дайте квартиру. І з дозволу пана коменданта давали речі. Однак ця і подібні ситуації виникали лише тому, що було прийнято рішення про знищення євреїв.

І як усе було по-диявольськи зроблено: поліція була українською, але це нацисти так маркували місцеву поліцію за географічною ознакою, а етнічний склад таких підрозділів був доволі строкатим.

- Канадський історик польського походження Ян Грабовскі дослідив особливості порятунку жертв Голокосту на теренах великих польських міст, зокрема Варшави. Він зазначає, що у таких містах існував окремий «ринок послуг» із порятунку за гроші. Часто ті агенти «чорного ринку», які підпільно торгували зброєю чи іншими забороненими товарами, також надавали послуги із порятунку за чітко встановлену суму. Вартість послуг залежала від міри покарання за допомогу євреям і рівня ризику викриття. При цьому у великих польських містах, де завжди легше було зберігати анонімність, ризик і ціни на «послуги з переховування» були дещо меншими, ніж у малень-

ких, де «всі всіх знають». Чи є такі дослідження про українські терени? Чи був в українських містах окремих ринок із порятунку жертв Голокосту? Як варіювалися шанси на порятунок між великими містами на кшталт Києва та Харкова і невеличкими містечками, штетлами тощо?

- Приклади є, але треба пам'ятати, що більшість тих, хто рятував, робили це без прагнення отримати економічну вигоду. Як згадує Арон Вайс із Борислава, євреїв рятували як сусідів. Або випадок Андрія Шептицького: там інші мотиви, ні про які гроші не йшлося. Або історія родини Максимових із Тернополя. Батько був українським підприємцем і мав партнерів серед євреїв. У 1942 році прийшли до нього просити про притулок ці партнери, і він погодився сховати на якийсь час вісьмох осіб, а прийшло 16. І всіх їх три роки родина переховувала. Безкоштовно.

Однак у літературі описано випадки, як із львівського гетто переводили до Трансністрії, до Румунії – за гроші, за хабар. Яд Вашем не надає таким людям звання Праведника, адже вони мали зиск. Але ж вони рятували життя євреїв і також ризикували!

Тож маю наголосити – це ситуативні речі.

- Як Голокост вплинув на тканину міст? Які зміни були незворотними? Безумовно, після Голокосту життя стало іншим, але як саме змінилося?

- Це був підрив культури міста, урбаністичної культури. І мова не лише про кількість, а й про якісний склад: скільки лікарів, дантистів було серед євреїв, скільки було вчителів – і російської, і української літератури. Згадаймо акторів, науковців, інженерів. Культура мовою їдиш, яка попри різні політичні режими розвивалась у міжвоєнний період, після війни й окупації фактично зникла з українського культурного поля...

Розмову вели Тетяна Водотика та Петро Долганов